

تجربه معنای مکان فضای شهری: کاربرد تحلیل محتوای کیفی در کشف معنای «باغ فردوس»

آزاده لک*

سحر جلالیان**

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۷/۱۶ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۵/۲۰

چکیده

یکسان شدن و بی‌هویتی فضاهای شهری معاصر، پدیده‌ی مکانی را به معضل اصلی فضای شهری تبدیل کرده است که این مسئله می‌تواند حاصل اصلی بی‌توجهی به مقوله‌ی معنا در فضاهای شهری باشد. به‌دلیل ساخت‌وسازهای پرسرعت، با تغییر در فضاهای شهری معاصر ایران، خلق معنا که از عوامل سرزندگی فضاهای شهری است، دچار چالش شده است. لذا شناخت عوامل درک معنا در اولویت امر طراحی قرار می‌گیرد. این پژوهش با رویکرد کیفی، در پی کشف «معنای مکان» در فضاهای شهری سرزنده است. مورد پژوهی این مطالعه «باغ فردوس» است که به‌عنوان فضای شهری سرزنده، تجربه‌ی درک معنای محیط را برای مخاطبان فراهم آورده است. در این راستا تجربه‌ی معنای «باغ فردوس» با اتکا بر روش «تحلیل محتوا» و تفسیر و تحلیل مصاحبه‌های عمیق شرکت‌کنندگان از تجربه‌ی شخصی‌شان در مواجهه با مکان تاریخی استخراج شده است. بیست نفر از مراجعه‌کنندگان که به‌طور مرتب از این فضا بهره‌جسته‌اند، به‌طور تصادفی انتخاب شده‌اند و جمع‌آوری داده‌ها به روش مصاحبه تا اشباع نظری ادامه یافته است. در ادامه داده‌های جمع‌آوری شده به روش تحلیل محتوای کیفی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند. بر اساس نتایج این پژوهش، چهار بعد اصلی در تجربه و ادراک معنای فضاهای شهری تاریخی تأثیرگذارند: «طبیعی بودن»، «تعاملات اجتماعی فرهنگی»، «اصالت معماری» و «تاریخ‌مندی». این عوامل در ایجاد و تجربه‌ی معنای صریح و ضمنی مکان باغ فردوس در ذهن مخاطبان فضا، تأثیرگذار بوده است. ارتقای این چهار عامل و تعمیم آن به سایر مکان‌های تاریخی با توجه به ویژگی‌های کالبدی، فعالیت‌ها و تصورات موجود، می‌تواند در طراحی و برنامه‌ریزی شهری مورد توجه قرار گیرد تا بتواند به خلق مکان‌های شهری موفق از یک سو و از سوی دیگر، ارائه‌ی راهکار برای حفظ و برجسته‌نمایی معنای موجود در فضاهای شهری تاریخی و باززنده‌سازی این مکان‌ها در عصر مکان‌سازی کمک نماید.

کلیدواژه‌ها:

معنای مکان، تجربه‌ی مکان، تحلیل محتوا، باغ فردوس.

* استادیار، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، نویسنده مسئول، A_Lak@sbu.ac.ir
** کارشناس ارشد طراحی شهری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی

پرسش‌های پژوهش

- مخاطبان فضای باغ فردوس معنای مکان را چگونه تجربه می‌کنند؟
- استفاده‌کنندگان فضای شهری چه مؤلفه‌هایی را در خلق معنای مکان «باغ فردوس» تجربه می‌کنند؟

مقدمه

امروزه، خلق مکان، برای طراحان و برنامه‌ریزان شهری، در گرو ارتقای کیفیت کالبدی فضاهای شهری تعبیر می‌شود که از طریق معنای مکان^۱، در رابطه مردم و مکان در ذهن مردم ادراک می‌شود. معنای مکان از طریق تجربه^۲ مکان برای افراد امکان تفسیر می‌یابد و در بستر زمانی در ارتباط با حواس و عواطف در شرایط اجتماعی اقتصادی متبلور می‌شود (Stokols and humaker 1981). معنا با جنبه‌های روان‌شناختی و ادراکی مردمی عجین می‌شود و می‌تواند معانی متفاوتی را برای آن‌ها در یک مکان مشخص معین سازد. از این‌رو، تغییرات الگوی کالبدی و فعالیت‌های فضای شهری می‌تواند در سرزندگی و حضور مردم تأثیرگذار باشد.

این تغییرات سریع کالبدی، در دهه‌های اخیر، با کم‌رنگ شدن نقش مکان‌ها و خلق فضاهای یکسان و در نتیجه بی‌هویت در اثر رشد شهری منجر شده است. نبود کیفیت از دید مخاطبین فضاهای شهری، منجر به مطالعات بسیاری در راستای تبیین تأثیر متقابل ارتباط محیط و فرد، پیرامون مکان و معانی درک‌شده از آن، شده است. فضاهای شهری تاریخی ایران نیز از امر تغییرات عمده کالبدی و فعالیت معطوف به سرعت نوسازی بافت‌های تاریخی بی‌نصیب نبوده‌اند. این امر ضرورت شناسایی ابعاد سازنده معنای مکان در فضاهای شهری تاریخی ایران را که در معرض زوال هستند، دوچندان می‌کند.

باغ فردوس از جمله فضاهای شهری تاریخی در تهران است که با توجه به نقش فعالیتی جدید در مسیر طرح احیا و مرمت آن، امروزه به‌عنوان یکی از سرزنده‌ترین فضاهای شهری تاریخی تهران شناخته می‌شود که می‌تواند محمل مناسبی را برای امکان تجربه مردم از معنای مکان در فضای شهری به وجود آورد و بر این اساس، امکان تعمیم ابعاد سازنده مکان را در طرح‌های تجدید حیات شهری فراهم آورد.

این پژوهش در ۶ بخش شکل گرفته است: بخش اول به بررسی ابعاد سازنده مکان در متون کیفی در بستر مطالعات کتابخانه‌ای می‌پردازد که امکان شناسایی و تدوین پرسش‌های مصاحبه عمیق را برای پژوهشگران فراهم می‌آورد. در این راستا با توجه به ماهیت پژوهش پیش رو که متمرکز بر معنای مکان است، مروری از ادبیات موضوعی مرتبط جهت واکاوی مفهوم مکان و مفاهیم مرتبط با ارتباط فرد با مکان از جمله حس مکان^۳، معنای مکان محور^۴، که همگی مبین چگونگی و عمق حضور فرد در مکان هستند، صورت می‌گیرد. بخش دوم و سوم به معرفی مکان «باغ فردوس» و روش پژوهش با روش «تحلیل محتوای کیفی» می‌پردازد و در نهایت، بخش چهارم و پنجم، یافته‌ها، بحث و نتیجه‌گیری پژوهش را با معرفی ابعاد سازنده معنای فضای شهری «باغ فردوس» شامل «طبیعی بودن»، «تعاملات اجتماعی فرهنگی»، «اصالت معماری» و «تاریخ‌مندی»، در قالب مدل مفهومی ارائه می‌دهد.

۱. مروری بر پیشینه نظری

تاکنون تعاریف بسیاری درباره مفهوم «مکان» بیان شده است که همگی مدعی خاص بودن ماهیت «مکان» در برابر مفهوم عام‌تر «محیط» بوده‌اند. بر این اساس، محیط دربرگیرنده موقعیت مکانی و فیزیکی، فاقد معنی یا هرگونه ارزشی برآمده از تجربه فرد است (Lawton 1982). در حالی که مکان یک پدیده چندوجهی بوده (Relph 1976) که علاوه بر محیط فیزیکی، محیط اجتماعی را نیز در بر دارد. به عبارتی دیگر، مکان ترکیبی از فعالیت‌های انسانی، نقش‌ها و روابط آن‌ها با یکدیگر است (Tuan 1977; Williams 1999). افراد بر اساس تجارب، ارتباطات اجتماعی، احساسات و افکار خود در بستر کالبدی فضا به آن مفهوم مکان می‌بخشند (Stedman 2003). به‌طور خلاصه مکان‌ها موقعیت‌های فیزیکی هستند که آغشته به ارزش و معنی شده‌اند (Williams 1999, 2002).

نظریه‌پردازانی جهت تبیین مفهوم مکان، مدل‌هایی ارائه کرده‌اند که از این میان، می‌توان به مدل مکان رلف و کانتر اشاره کرد. رلف در کتاب مکان و بی‌مکانی، با نگاهی پدیدارشناسانه در پی چگونگی و چرایی معنی‌دار شدن مکان‌ها برای مردم است (Relph 1976). او مکان را شامل سه مؤلفه «کالبد»، «فعالیت» و «معنا» می‌داند. او معتقد است که از میان این سه مؤلفه، معنا نسبت به دو مؤلفه دیگر از اهمیتی بیشتر برخوردار است و رسیدن به آن را دشوارتر می‌داند (Tuan 1977). کانتر نیز مدلی سه‌بخشی از مکان را متشکل از سه بعد درهم‌تنیده «فعالیت‌ها»، «تصورات» و «کالبد» ارائه می‌دهد و بر جنبه‌های فردی ادراک فضا تأکید می‌ورزد. رلف و کانتر دو رویکرد مختلف را نسبت به موضوع مکان نشان می‌دهند. رلف با یک نگاه پدیدارشناسانه در حوزه جغرافیای انسانی به جنبه‌های خاصی از مفهوم مکان به‌ویژه معنای مکان توجه دارد. در مقابل، کانتر با نگاهی روان‌شناسانه، به مکان نگاهی اثبات‌گرایانه دارد (Canter 1977; Relph 1997 & 1976; Canter 1988, 10). اما هر دو عناصر اصلی مکان را شامل سه مؤلفه وابسته به کالبد، فعالیت‌های درون آن و معانی برخاسته از آن می‌داند (Canter 1977; Relph 1976). لذا «معنا» در این میان اهمیت بسزایی می‌یابد.

معنای مکان نشان‌دهنده کلی منحصربه‌فرد شامل فرد، محیط و تجربه درونی یک محل است (Stewart 2008). در تعریفی دیگر، خلق مکان و معنا از یک فرایند پیوسته و در تعامل بین شخص، محیط اجتماعی و کالبد (محیط کالبدی) جریان می‌گیرد. این فرایند، از معنایی که به یک مکان داده شده و حس مکان که به‌طور فردی و اجتماعی ساخته شده است، حاصل می‌شود (Greider and Garkovich 1994; Stokowski 2002). در واقع ارتباط فردی با مکان بر پایه خلق معنا برای آن مکان است. معنای مکان تحت تأثیر هویت فردی به‌عنوان شخصی است که به مکان معنا می‌بخشد. معنایی مبتنی بر مکان اطلاعاتی دربارهٔ اینکه «ما چه کسی هستیم» و «ما چه کسی نیستیم»، «چطور ما تغییر کرده‌ایم» و «چه چیزی در ما در حال تغییر است» به ما می‌دهد. تا آنجا که افراد می‌توانند به‌واسطه معنا بخشیدن به محیط، محیط‌ها را از فضای نامشخص به مکان‌های تعریف‌شده و محدود تبدیل کنند (Tuan 1977).

به‌علاوه، بعضی مفهوم مکان را متأثر از مقاصد انسانی می‌دانند؛ در این باره رلف معتقد است: «مکان‌ها در فضای وجودی فرد می‌توانند به‌عنوان مراکز از معنا یا کانون مقاصد و اهداف انسانی درک شوند» (Relph 1976, 22). در این میان، معنای مکان می‌تواند تا حد زیادی به افرادی که در مکان حضور دارند و ویژگی‌های کالبدی مکان مرتبط شود تا به‌طور فعالانه از طریق گفت‌وگو و تعامل میان مردم، مکان‌های با معنا ساخته شود. در همین راستا تعدادی از نظریه‌پردازان حوزه مکان، مؤلفه‌های تأثیرگذار بر مخاطبان فضای شهری در خلق معنای مکان را مطرح کرده‌اند که در ادامه آورده شده است.

گوستافسون در پژوهش خود، معنای مکان را در مدلی سه‌وجهی متشکل از «شخص»، «دیگران» و «محیط» تعریف کرده است. گوستافسون همچنین در بخشی دیگر از مطالعات خود چهار عامل زیربنایی را که در شکل‌گیری معنای نقش بسزایی دارند، معرفی کرده که شامل تمایز^۵، ارزشمندی^۶، پیوستگی^۷ و تغییر^۸ است (Gustafson 2001). همچنین استکلز به معنای مبتنی بر مکان، به‌عنوان ویژگی‌های غیرمادی محیط کالبدی - اجتماعی فرهنگی که در نتیجه ارتباطات مداوم که به‌وسیله فعالیت‌های گروهی ایجاد می‌شود و به مکان الصاق می‌گردد، اشاره می‌کند. به‌علاوه او نشان می‌دهد که معنای مبتنی بر مکان «چسب» آشنایی که مردم به مکان الصاق می‌کنند، می‌باشند. از نظر او معنایی که مبتنی بر ویژگی‌های مکان هستند، خیلی بیشتر از چگونگی عملکرد محیط، با فرد ارتباط برقرار می‌کنند (Stokols 1981, 413).

به‌زعم نظریه‌پردازان حوزه مکان، معنای مکان ارتباط نزدیکی با مفهوم «حس مکان» دارد. این مفهوم در پژوهش‌های روان‌شناسی در جهت معرفی روابط کلی یک شخص با یک مکان شامل ادراک، احساسات و رفتار استفاده شده است (Altman 1992; Low & Altman 1992; Steele 1981). بنابراین با مدنظر قرار دادن حس مکان به‌عنوان مفهومی که پس از ادراک معنای مکان و قضاوت در رابطه با آن‌ها صورت می‌گیرد، می‌توان به

ارتباط تنگاتنگ این مفهوم با مفاهیمی نظیر ادراک مکان و معانی مکان پی برد که مبین نقش و جایگاه ویژه معانی مکان و ادراک در زمینه شکل‌گیری حس مکان است. برخی از پژوهشگران تلاش کرده‌اند قدرت حس مکان را با ایجاد یک مقیاس بر پایه سطح‌های متفاوت حس مکان مورد سنج قرار دهند. در همین راستا شامای سه سطح اصلی در خصوص مقیاس حس مکان معرفی کرده است: ۱. تعلق به یک مکان؛ ۲. دل‌بستگی به یک مکان؛ ۳. تعهد به یک مکان (Shamai 1991, 347-358). مانزو نیز به رابطه عاطفی میان انسان و مکان و ابعاد مختلف تجربه مکان توسط افراد پرداخته است. بنا به عقیده وی، محیط دارای معانی مختلف مثبت و منفی است که بسته به نوع تجربه آن توسط افراد به دست می‌آیند. یک محیط ممکن است برای فردی دارای معنای مثبت بوده و برای فردی دیگر، معنایی منفی به همراه داشته باشد. این امر وابسته به نوع ادراک و نحوه تجربه محیط توسط افراد است که به پیش‌زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی آن‌ها بستگی دارد (Manzo 2005, 84). بنابراین کشف یک مکان به‌عنوان یک پدیده از تجربه مستقیم، باید در رابطه با کل طیف تجارب (مثبت و منفی) مرتبط با مکان باشد (Relph 1976). به بیان دیگر، احساسات و تجارب دوگانه، مثبت و منفی، در معنا بخشیدن به مکان مؤثرند.

گیسون سطوح مختلف تعامل میان انسان و محیط را در شش سطح از معنا تعریف کرده است که سلسله‌مراتبی از سطوح افزایش‌یابنده، معنای محیط‌های شهری را از مراحل ادراک تا ارتباط با ارزش‌ها و مفاهیم غیرفضایی را شامل می‌شود. سطوح معنا بنا بر عقیده وی شامل معانی آنی و ابتدایی (مبین ویژگی‌های آشکار کالبدی)، معانی کارکردی (مبین عملکرد و سودمندی پدیده)، معنای ابزاری (پاسخگو به مقاصد و کاربردهای ویژه)، معنای ارزشی و عاطفی (مبین جنبه‌های احساسی قابل‌درک از پدیده)، معنای نشانه‌ای (مبین جنبه‌های نشان‌های پدیده) و معنای نمادین می‌شود (Gibson 1950). در همین باره، بوردیو (۱۹۷۷) نیز معتقد است که هر پدیده معنایی را در دو سطح اولیه و ثانویه از خود نشان می‌دهد که در سطح اولیه، خصوصیات اصلی پدیده‌ها نظیر رنگ، شکل‌ها و ساختارها تجدید شده و در سطح ثانویه، معنای نمادین آن‌ها گنجانده می‌شود. او به گونه دیگری از طبقه‌بندی معانی محیط در دو سطح از معانی به‌صورت «صریح» و «ضمنی» نیز اشاره دارد (Burdieu 1977).

در سطح رابطه عاطفی با مکان نیز جک نسر صاحب تئوری «تصویر ذهنی - ارزیابانه» محیط، در کتابی به همین نام، ضمن اشاره به اهمیت ارزیابی در رفتارهای افراد، با خلق عبارت «مهرانگیزی شهری»، دو عامل نقش‌انگیزی و ایجاد تأثیر عاطفی و حسی قوی را بر مهرانگیزی بودن مکان مؤثر می‌داند. از دید او، اهمیت تاریخی یکی از پنج عاملی است که بر ترجیحات عاطفی و حسی افراد و از طریق آن بر مهرانگیزی یک مکان از طریق کیفیت‌هایی مانند تمیزی و نگهداری خوب، اصالت تاریخی داشتن، نظم داشتن، رنگ طبیعی داشتن و وجود فضاهای باز و تعریف‌شده مؤثر است (Nasar 1998).

در نهایت می‌توان ادعان داشت که بر مبنای مطالعات نظری، ادراک و تجربه مردم از مکان بنا بر نوع رابطه و نحوه تجربه افراد با مکان می‌تواند وجوه متفاوتی از معنا را در بر بگیرد و همچنین تجربه مستقیم با مکان در احساسات دوگانه مثبت و منفی نمود می‌یابد که این در نتیجه به شکل‌گیری سؤالات پژوهش از تجربه مردم از فضای «باغ فردوس» تبلور یافته است. خلاصه‌ای از مفاهیم مرتبط به مکان به نقل از صاحب‌نظران مختلف در جدول ۱ در قالب ابعاد کالبدی و غیرکالبدی جمع‌بندی شده است.

۲. معرفی باغ فردوس

باغ فردوس یکی از باغ‌عمارت‌های تاریخی ارزشمند به‌ثبت‌رسیده قاجاری، در بخش شمیرانات تهران، در محله‌های قدیمی باغ فردوس شمیرانات قرار گرفته است. این باغ دارای مساحتی در حدود ۲۰۰۰۰ مترمربعی است و در مقیاس شهری و فراشهری به‌عنوان فضای شهری جاذب حضور افراد است.

مستندات روایی حکایت از آن دارد که باغ فردوس در زمان محمدشاه قاجار ساخته شده است. عمارت و محوطه فعلی باغ فردوس در سال ۱۳۱۶ شمسی، به دستور علی‌اصغر حکمت برای ایجاد مدرسه‌ای خریداری و بازسازی

جدول ۱: طبقه‌بندی مفاهیم مرتبط با مکان

مفاهیم مرتبط با مکان		
صاحب‌نظران	کالبدی	غیر کالبدی
رلف	محیط فیزیکی	محیط اجتماعی
توان		فعالیت‌های انسانی
استدمن	کالبدفضا	تجارب، ارتباطات اجتماعی، احساسات و افکار
کاتتر	کالبد	فعالیت، معنا
استوارت	کالبد	فرد، تجربه درونی یک محل
گوستافسون	کالبد	شخص، دیگران
استکلز	محیط کالبدی	محیط اجتماعی، محیط فرهنگی
مانزو		احساسات و تجارب دوگانه، مثبت و منفی
گیبسون	معنای ابزاری	معنای آبی و ابتدایی، معنای کارکردی، معنای ارزشی و عاطفی، معنای نشانه‌ای، معنای نمادین
نسر	تمیزی و نگهداری خوب، نظم داشتن، رنگ طبیعی داشتن و وجود فضاهای باز	اصالت تاریخی داشتن

مطالعات معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۱۳ - بهار و تابستان ۹۷

۷۵

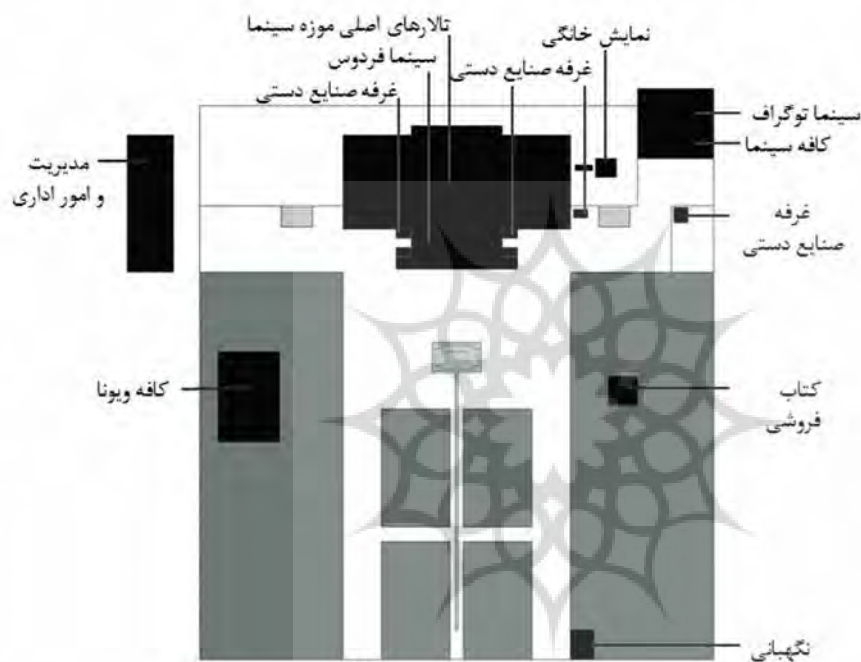
تصویر ۲: عمارت باغ فردوس و محوطه‌آرایی آن

تصویر ۱: عمارت باغ فردوس و محوطه‌آرایی آن

شد. در سال ۱۳۳۶ش، باغ فردوس بین وزارت آموزش و پرورش و شهرداری تقسیم شد. پیرو تصمیمی که مبنی بر احیای باغ فردوس برای برگزاری جشن‌های فرهنگ و هنر در این مکان گرفته شده بود، مرمت باغ به سازمان رادیو و تلویزیون ایران سپرده شد. در این دوران این باغ مرکز فعالیت‌های هنری شد و پس از انقلاب اسلامی نیز در سال ۱۳۵۸ این بنا زیر پوشش وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی قرار گرفت و به‌عنوان مرکز آموزش فیلم‌سازی از آن استفاده شد تا در سال ۱۳۸۱، به‌عنوان موزه سینما مورد بهره‌برداری قرار گرفت. بنا بر متون مستند و اسنادی که در آن‌ها به این باغ اشاره شده است، باغ فردوس شامل ۳ بخش باغ اصلی

(بیرونی)، باغ اندرونی و باغ قلمستان بوده است که امروزه آنچه با نام باغ فردوس شناخته می‌شود، تنها بخش کوچک و تغییر یافته‌ای از ساختار اصیل باغ شامل عمارت اصلی باغ بیرونی و قسمتی از باغ اطراف این عمارت است که عمارت اصلی باغ اکنون به موزه سینما تبدیل شده است (جیحانی ۱۳۹۱). این مجموعه امروزه شامل تالار اصلی موزه سینما، سه سالن نمایشی فیلم (سینما فردوس، سینماتوگراف، نمایش خانگی)، دو کافه (کافه سینما، کافه ویونا)، کتاب‌فروشی و مدیریت و امور اداری است که روزانه عده زیادی جهت بازدید از موزه، رفتن به کافه، دیدن فیلم و خرید کتاب به این مجموعه می‌آیند.

تصویر ۳: موقعیت فعالیت‌های حاضر در مجموعه باغ فردوس

۳. روش پژوهش

مطالعه کیفی حاضر به روش تحلیل محتوا^۱ صورت گرفته است که روشی مناسب جهت توصیف تجارب زندگی و معنی‌بخشی به آن‌هاست. تحلیل محتوا یک روش پژوهش برای تفسیر داده‌های متنی از طریق فرایند طبقه‌بندی منظم، کدگذاری^{۱۰} و شناسایی درون‌مایه‌ها و الگوهاست (Hsieh and Shannon 2005). لذا امکان تحلیل داده‌ها و شناخت تجربه و دیدگاه مراجعه‌کنندگان و استفاده‌کنندگان از فضای باغ فردوس و شناسایی تم‌ها و مفاهیم نهفته در تجربه معنایی مکان باغ فردوس محقق شده است. بر این اساس، محتوای مصاحبه‌های پیاده‌سازی شده است. سپس با بازخوانی مکرر متون تلاش شده است که درون‌مایه‌های اصلی در بین داده‌ها وجود دارند، تجزیه و تحلیل شده است تا مفاهیم بر اساس تجربیات مردم از معنای مکان استخراج شود. در گام بعد، بعد از مشخص شدن مفاهیم مشخص شده، سعی شده در انتزاعی بالاتر، مفاهیم مرتبط با هم به صورت تم‌های اصلی پژوهش استخراج شوند. به منظور دستیابی به نتیجه‌ای جامع و مانع در خصوص درک حس مکان باغ فردوس، تلاش شد گروه انتخاب شده به صورت تصادفی جهت مصاحبه، بدون محدودیت سنی، جنسی انتخاب شوند که به جهت گذراندن اوقات فراغت و تفریح در فضا حضور پیدا کرده‌اند. انجام مصاحبه‌ها و انتخاب مصاحبه‌شوندگان تا اشباع نظری^{۱۱} (استراوس و کربین

۱۳۹۵) ادامه داده شده است تا در نهایت، ۲۰ مشارکت‌کننده این پژوهش، داده‌های تحقیق را به حد اشباع رساندند. این افراد نماینده گروه استفاده‌کننده از این فضا و ادراک‌کننده معنای انضمامی در مکان هستند. گرچه ممکن است جامعه آماری انتخاب‌شده برای مطالعات کمی، کوچک به نظر برسد، برای مطالعات کیفی معقول است. چنان‌که موریس در مطالعات کیفی پیشنهاد می‌کند، زمانی که هدف تحقیق کیفی درک ماهیت تجربه است، باید حداقل ۶ نفر مشارکت‌کننده داشته باشد (Morse 1994).

مصاحبه‌های کیفی این پژوهش به صورت عمیق، با استفاده از سؤالات باز^{۱۲} و به صورت رودررو با پاسخ‌دهندگان، به منظور کشف ماهیت معنای متبادر در ذهن آن‌ها در رابطه با مکان انجام گرفته است. همچنین، مصاحبه‌های صورت گرفته به منظور حصول اطمینان از نتایج، در زمان‌های مختلف شامل تابستان، زمستان، روز، شب و اعیاد و مراسم خاص و تعطیلات رسمی انجام شده است. شایان ذکر است سؤالات این مصاحبه از طریق بررسی مطالعات کیفی مشابه و متناسب با مکان باغ فردوس تدوین شده است تا در نهایت بتوان از تحلیل پاسخ‌ها به معنای مکان باغ فردوس از نظر کاربران آن دست یافت.

سؤالات مصاحبه بررسی معنای مکان باغ فردوس شامل ۶ پرسش بوده است: ۱. چه چیزی را در این مکان دوست دارید؟ چرا؟ ۲. چه چیزی را در این مکان دوست ندارید؟ چرا؟ ۳. اگر بخواهید باغ فردوس را برای کسی که تازه حال آن را ندیده است توصیف کنید، چه می‌گویید؟ ۴. چه چیزی در این مکان توجه شما را به خود جلب کرده است؟ چرا؟ ۵. بهترین بخش این مکان برای شما کجاست؟ چرا؟ ۶. باغ فردوس برای شما چه معنایی دارد و چه حسی را در شما برمی‌انگیزد؟

هر مخاطب به هر ۶ سؤال باز مصاحبه نیمه‌ساختاریافته^{۱۳} پاسخ داده است زمان این مصاحبه‌ها بین ۲۰ تا ۴۰ دقیقه بوده است و مصاحبه‌ها با اجازه مشارکت‌کنندگان ضبط شده‌اند. در این پژوهش، فن تحلیل محتوا، برای تجزیه و تحلیل داده‌ها استفاده شده است. پس از آنکه تمامی متن مصاحبه‌ها به منظور شناسایی مقولات و معنای واحد، به طور جداگانه و چندین بار بازخوانی شد، متن آن‌ها مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت و برداشت محقق از عبارات پاسخ‌دهندگان در قالب معنای واحد مشخص گردید. در ورای این بررسی، مقولاتی که بیشترین تکرار را داشتند یا نماینده تعدادی از مفاهیم بودند، شناسایی شده‌اند و مورد تحلیل قرار گرفته‌اند. به طور مثال، مفاهیم پرتکراری مانند موزه، سینما، کافه صمیمی، موزیک‌فروشی، کتاب‌فروشی، غرفه صنایع‌دستی، ژانر اجتماعی خاص، ملاقات دوستان و گپ زدن که از پاسخ‌های مصاحبه‌شوندگان استخراج گردیدند (مرحله مفهوم‌سازی) بر اساس شباهت‌های معنایی در ۲ دسته طبقه‌بندی شدند. بدین صورت که ۶ مفهوم اول در یک دسته به نام فعالیت فرهنگی هنری جای گرفتند و ۳ مفهوم دوم در دسته‌ای دیگر به نام دیدار آشنا قرار گرفتند (مرحله فروگاهی و مقوله‌پردازی). گفتنی است نامی که برای هر دسته انتخاب گردید، مفهوم کلی‌تری است که معرف تک‌تک مفاهیم آن دسته است. سپس از تطبیق دو مفهوم دیدار آشنا و فعالیت فرهنگی هنری، یک مقوله با نام تعاملات فرهنگی و هنری که معرف هر دو مفهوم هست، انتخاب گردید (مرحله ربط‌دهی). به همین صورت تمامی پاسخ‌ها جهت استخراج دیگر مفاهیم و مقولات مورد بررسی قرار گرفته تا در نهایت، معنای باغ فردوس پیرامون چهار مؤلفه اصلی شناسایی و معرفی شد (مرحله ربط‌دهی). (تصویر ۳ و ۴).

مطالعات معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۱۳ - بهار و تابستان ۹۷

۷۷

تصویر ۴: روش کیفی استخراج معنای باغ فردوس از طریق مصاحبه‌ها

۴. یافته‌های پژوهش

در پاسخ به پرسش اول پژوهش که «مخاطبان فضای باغ فردوس معنای مکان را چگونه ادراک می‌کنند»، فرایند استخراج تم‌ها و مقولات برآمده از این پژوهش مؤید این مطلب هستند که مشارکت‌کنندگان به‌طور کلی، معنای باغ فردوس را در قالب مقولات و تم‌های مفهومی تجربه کرده‌اند که در تصویر ۴ به آن اشاره شده است. وجود محوطه‌آرایی تاریخی بر تاریخ‌مندی این مکان دامن می‌زند. ماهیت باغ‌گونه این مکان سرسبز بر طبیعی بودن و وسعت معنای باغ فردوس، دل‌باز بودن، سبز بودن و شنیدن صدایی از جنس طبیعت تأکید دارد که موجب پررنگ شدن نقش طبیعی بودن باغ فردوس در اذهان افراد شده است. تعاملات فرهنگی هنری موجود در باغ فردوس موجب شده است که این مکان، جای مناسبی جهت دیدار دوستان و آشنایان و انجام فعالیت‌های فرهنگی هنری باشد. ارزش‌های معماری این مجموعه که به هر دو صورت تاریخی و مدرن وجود دارد، به‌دلیل طراحی دوستانه و سبک خاصی است که در باغ فردوس وجود دارد.

تصویر ۵: مدل معنای باغ فردوس

با توجه به مصاحبه‌های صورت‌گرفته، هریک از مصاحبه‌شوندگان داستانی از تجارب خود از این مکان‌مبنای معنای مستتر در باغ فردوس می‌دانستند. معنای مکان وجوه مثبت و منفی داشته است (چه چیزهایی را دوست دارید چه چیزهایی را دوست ندارید؟) که بسته به منظر ذهنی استفاده‌کنندگان از فضا داشته است؛ مانند «ممنوعیت سیگار کشیدن در کافه‌ها» که از نظر پسر جوانی منفی تلقی می‌شد. از طرفی سیگار کشیدن در فضای باز کافه موجب ناراحتی و آزار دختر جوانی می‌شد. این داستان‌ها نشان‌دهنده ماهیت دوگانه احساسات افراد نسبت به یک مکان واحد است. این امر باعث می‌شود که معنای تبیین‌شده برای باغ فردوس با اکتساب تمامی احساسات دوگانه‌ای که در خصوص آن بیان شده است، معرفی شود. متن‌های برگزیده‌شده مصاحبه‌های صورت‌گرفته که در ادامه آورده شده است، به‌منظور توسعه معنای مرتبط با مخاطبان این مکان و تجارب آن‌ها از این مکان خاص است.

۱.۴. باغ فردوس و تاریخ‌مندی

بعد تاریخ‌مندی این مکان به دلیل صبغه تاریخی و ارزشمندی که باغ فردوس در اذهان افراد دارد، از اهمیت زیادی برخوردار است به طوری که در اکثر پاسخ‌ها اشاره به جنبه‌های تاریخی این مکان شده است. برای مثال، یکی از مصاحبه‌شوندگان در پاسخ به اینکه چه چیزی برای شما جالب است، به قدمت صدساله آن اشاره کرد. مفاهیم تاریخ‌مندی در محوطه‌آرایی تاریخی و تداعی گذشته ریشه داشته‌اند.

۱.۱.۴. محوطه‌آرایی تاریخی

اشاره افراد به درختان کهن، سنگفرش تاریخی، میلمان تاریخی، مجسمه مشاهیر و حوض ایرانی نشان‌دهنده برجسته بودن محوطه‌آرایی تاریخی در اذهان استفاده‌کنندگان از فضا است. همان طور که یک پاسخ‌دهنده با دیدن محوطه این مکان یاد حیات خانه مادر بزرگش می‌افتد. او تجربه‌اش را این گونه توصیف می‌کند: «بوی نم فواره‌ها در کنار درختان بلندش من را یاد خانه قدیمی مادر بزرگم که حیاط زیبایی داشت، می‌اندازد. وقتی که عصرهای تابستان دور حوض می‌نشستیم کنار هم در فنجان‌های قدیمی کوچک چای می‌خوردیم. این حوض آبی‌رنگ و گلدان‌های شمعدانی دورش من را یاد همان حوض خانه مادر بزرگم می‌اندازد که پدر بزرگم همیشه هندوانه‌ها را داخل آن می‌انداخت تا خنک بماند و مادر بزرگم کنار آن ظرف‌ها و لباس‌هایش را می‌شست. یادش به‌خیر.»

۲.۱.۴. تداعی گذشته

این مکان به دلیل آنکه سالیان زیادی از عمر آن می‌گذرد، برای افراد تداعی‌کننده خانه کهن ایرانی، تداعی تاریخ ایران زمین، یادآوری خاطرات و موزه سینماست. اتفاق‌هایی که از زمان‌های گذشته برای هر فردی در این مکان رخ داده است، تأثیر زیادی در ایجاد معانی باغ فردوس در ذهن افراد گذاشته است. برای مثال، فردی از خاطره روز خواستگاری‌اش می‌گوید که در این مکان برای او ثبت شده است: «... آه خدای من باغ فردوس برای من سمبل عشق است، چون همسرم اینجا از من خواستگاری کرد. هیچ‌وقت آن روز را فراموش نمی‌کنم. از آن به بعد هر وقت باغ فردوس می‌آیم یاد آن روز قشنگ می‌افتم...»

زنی از خاطرات دوران مدرسه خود می‌گوید که هر روز از مقابل باغ فردوس عبور می‌کرده است و اکنون دیدن این مکان او را یاد خاطرات گذشته می‌اندازد: «من خاطرات زیادی از اینجا دارم. مدرسه‌ای که ۴۰ سال پیش می‌رفتم نزدیک اینجا بود. یادمه هر روز بعد مدرسه با دوستانم بستنی می‌خریدیم و از جلوی اینجا رد می‌شدیم. الان وقتی به اینجا می‌آیم یاد دوران مدرسه‌ام می‌افتم.»

وقتی از مصاحبه‌شوندگان پرسیده شد چه چیز این مکان را دوست دارید و شما را یاد چه چیزی می‌اندازد در جواب به توصیف خاطراتی که با دیدن این مکان برای آن‌ها تداعی می‌شود، پرداختند: «ما را یاد جدمان می‌اندازد، حس قدیمی بودن می‌دهد به من، من را به زمان خاصی می‌برد»؛ «... حس خوبی این مکان به من می‌دهد. کلاً ارزش ایرانی و اصالت را در خودش حفظ کرده است.»؛ «عمارت سنتی‌اش بی‌نظیر است، آدم را یاد ۱۵۰، ۲۰۰ سال پیش می‌اندازد»؛ «یاد روزی می‌افتم که دوستانم در روز تولدم اینجا سورپرایز کردند.»

فرد دیگری از خاطره‌ای که از بازدید موزه دارد می‌گوید: «وای خدای من، موزه‌اش عالی‌ه. تمام عروسک‌های معروف زمان کودکی‌ام مثل کلاه‌قرمزی و پسر خاله، الو الو من جو جوام همه داخل موزه بود. با دیدن این عروسک‌ها یاد ۲۰ سال پیش افتادم.»

۲.۴. باغ فردوس و طبیعی بودن

باغ فردوس در اصل از باغ‌های شمیرانات بوده که درختان چنارش قدمتی دیرین دارد و دارای پوشش گیاهی بسیار غنی است. همه پاسخ‌دهندگان به عناصر طبیعی و زیبایی‌های برآمده از آن اشاره کرده‌اند که این نشان‌دهنده نقش پررنگ عناصر طبیعی در ایجاد معنای باغ فردوس است. مفاهیم مرتبط با طبیعی بودن در سه دسته سبزی‌نگی، صدای طبیعت و دل‌بازی جای گرفتند.

۱.۲.۴. سبزی‌نگی

اکثر مشارکت‌کنندگان در پاسخ به حس مثبت ناشی از گل‌کاری و محوطه‌کاری زیبا، فواره و حوض‌های همیشه پرآب، درختان چنار بلند قدیمی، باغ سبز و تنفس پاک اشاره کردند. درختان بلندش که به گفته عده‌ای، تنها عنصری است که از گذشته دست‌نخورده باقی مانده است، توجه بسیاری را به خود جلب کرده است و این محیط را به مکانی خاص تبدیل کرده است. هنگامی که از افراد پرسیده شد چه چیز این مکان را دوست دارید، با شور شوق از احساس قوی و مثبتشان نسبت به سرسبزی اینجا می‌گفتند. برای مثال مرد میان‌سالی گفت: «اینجا خیلی باحال است، محیط سبز و باغ‌مانندش را خیلی دوست دارم.» فرد دیگری به هوای پاکی که این مجموعه به دلیل حضور درختان سرسبز اشاره کرد: «فضای سبزش را خیلی دوست دارم چون می‌توانی ساعت‌ها بنشینی و هوا بخوری. هوای خیلی خوبی دارد اینجا.»

۲.۲.۴. صدای طبیعت

آرامشی که در این مکان حکمفرماست، صدای پرندگانی که از بالای درختان چنار شنیده می‌شود و صدای آبی که در حوض‌ها جریان دارد، باغ فردوس را به مکانی دل‌انگیز تبدیل کرده است. اکثر افرادی که به اینجا می‌آیند، تقریباً مدت طولانی را در فضا سپری می‌کنند تا از طبیعت و آرامش آن استفاده کنند. همان‌طور که فردی مهم‌ترین ویژگی این مکان را آرامش و سکوت دل‌نشین آن می‌داند و می‌گوید اینجا انرژی خوبی به آدم می‌دهد. مصاحبه‌شونده دیگری اشاره کرد: «من نهر آب، فواره‌ها، آب روان و شفافی را که در محوطه جریان دارد خیلی دوست دارم.» فرد دیگری به گلدان‌های شمعدانی که دور حوضچه‌ها قرار دارد و درختان بلندش که همیشه صدای قارقار کلاغ‌ها از آن‌ها به گوش می‌رسد، اشاره کرده است.

۳.۲.۴. دل‌بازی

یکی دیگر از مقولاتی که اکثر مصاحبه‌شوندگان احساس مثبتی به آن داشتند، فضای باز و چشم‌انداز زیبایی آن بود که ناشی از ماهیت باغ‌گونه آن است. وجود درختان تنومند بسیار بلند چنار در محوطه باغ، چشم‌انداز بسیار زیبایی به این مکان بخشیده است.

۳.۴. باغ فردوس به‌عنوان مرکز تعاملات فرهنگی و هنری

باغ فردوس به دلیل اینکه در دورانی مرکز فعالیت‌های هنری و مرکز آموزش فیلم‌سازی بوده و هم‌اکنون موزه سینمای ایران، مؤسسه لغت‌نامه دهخدا و مؤسسه باستان‌شناسی دانشگاه تهران در داخل آن قرار گرفته است، سابقه فرهنگی و هنری طولانی مدتی دارد که جاذب هنرمندان و هنردوستان است و بستر مناسبی از فعالیت‌ها و پاتوق‌های هنری را در خود ماوا داده است. پاسخ‌های مشارکت‌کنندگان جنبه‌های مختلف تعاملات فرهنگی هنری باغ فردوس به دو دسته تقسیم شده‌اند: فعالیت‌های فرهنگی هنری و دیدار آشنا.

۱.۳.۴. فعالیت فرهنگی هنری

فعالیت‌های برآمده از مصاحبه‌ها رفتن به موزه، سینما، کافه، موزیک‌فروشی، کتاب‌فروشی و صنایع‌دستی‌فروشی بوده‌اند. وجود موزه سینمای ایران در کنار کافه‌ها و سالن‌های نمایش فیلم این مکان را به‌عنوان یک مجموعه فرهنگی هنری در ذهن افراد تبدیل کرده است. پاسخ یک مخاطب در جواب اینکه باغ فردوس برای شما چه معنایی دارد، نمونه‌ای از استفاده‌های چندگانه‌ای است که افراد از دارایی‌های باغ فردوس بهره می‌برند: «چه وقتی تنها هستم و چه هنگامی که با دوستانم برای گپ زدن می‌آییم، اینجا مرا جذب می‌کند. اینجا یک پکیج است، ترکیبی از موزه، کتاب‌فروشی، سینما و کافه. آدم‌هایی که به اینجا می‌آیند یک قشر خاصی هستند، تیپ‌ها و قیافه‌های خاص هنری دارند. دوست دارم جایی بنشینم و آن‌ها را تماشا کنم.»

هنگامی که از افراد خواسته شد بهترین بخش باغ فردوس را نام ببرند، طیف وسیعی از افراد احساس مثبتی نسبت به کافه‌ها داشتند؛ هرچند دختر جوانی از دود سیگار در محوطه بیرونی کافه‌ها ناراضی بود. احساس‌های دوگانه مؤید ویژگی‌های فردی در تجربه متمایزی از فضاست که احساسات مثبت و منفی معنای باغ فردوس را شامل شده است.

با وجود اینکه اکثر افراد احساس مثبتی به فیلم دیدن در این مکان داشتند، اما فردی ناراضیتی خود را در مورد کوچک بودن سالن سینما این‌گونه بیان کرد: «من سینمایش را دوست ندارم، سالن کوچک خفه‌ای دارد. ما هیچ‌وقت برای دیدن فیلم اینجا را انتخاب نمی‌کنیم.»

اختصاص عمارت قدیمی به موزه سینمای ایران موجب جذب هنردوستان و بازیگران زیادی به این مکان شده است و روزانه عده زیادی برای بازدید از موزه به این مکان مراجعه می‌کنند. توصیفات مردم درباره فعالیت‌هایی که در این مکان انجام می‌دهند، نشانگر نقش قوی معنای فرهنگی هنری این مکان دارد؛ به‌گونه‌ای که اکثر افراد احساس و معنای مثبتی به این فعالیت‌ها دارند.

۲.۳.۴. دیدار آشنا

با توجه به ماهیت فرهنگی هنری وجود عناصر فرهنگی، مخاطب فضا گروه اجتماعی خاصی است. یکی از جذابیت‌های این مکان، دیدار اتفاقی بازیگران و چهره‌های معروف سینمایی است که به دلیل وجود موزه سینما، سالن سینما و کافه‌ها تمایل زیادی به حضور در این مکان و دیدار با طرفداران هنردوست است. فرد نوجوانی از تجربه مثبتی که با دیدار بازیگران در این فضا برای او اتفاق افتاده است می‌گوید: «... من هر بار که به اینجا می‌آیم یکی از بازیگران معروف سینمایی را به‌طور اتفاقی اینجا می‌بینم. خیلی دوست دارم بهرام رادان را یک بار اینجا از نزدیک ببینم. شنیدم کافه ویونای باغ فردوس برای اوست. قبلاً هم اینجا عزت‌الله انتظامی، نیکی کریمی، ترانه علیدوستی و رضا عطاران را دیدم که عکس یادگاری هم باهاشون گرفتیم.»

اکثر مشارکت‌کنندگان، باغ فردوس را مکانی منحصر به فرد برای ملاقات دوستان می‌دانند. محیط صمیمی و آرام باغ در کنار وجود کافه‌های صمیمی، باغ فردوس را مکان خوبی برای ملاقات و گپ‌وگفت با دوستان ساخته است: «من عاشق اینجا هستم، اگر قرار باشد یک دوست را ببینم حتماً اینجا با او قرار ملاقات می‌گذارم. من چند ماه یک بار با دوستان قدیمی‌ام اینجا قرار می‌گذاریم، در کافه ویونا دور هم جمع می‌شویم و با هم گپ می‌زنیم و بعد به فضای بازش می‌رویم عکس دسته‌جمعی می‌گیریم. یک بار هم به‌طور اتفاقی، معلم‌های دوران دبیرستانمان را دیدیم که آن‌ها هم در اینجا با هم قرار گذاشته بودند.»

۴.۴. ارزش معماری

تلفیق موزون عمارت تاریخی در کنار کافه‌های مدرن، موجب تثبیت این مجموعه به‌عنوان مکانی با ارزش معماری خاص، در ذهن استفاده‌کنندگان است؛ به‌گونه‌ای که افراد در پاسخ به احساسشان نسبت به این مکان ارزش‌های معماری باغ را برشمردند و به طراحی دوستانه و سبک خاص باغ اشاره داشته‌اند.

۱.۴.۴. طراحی دوستانه

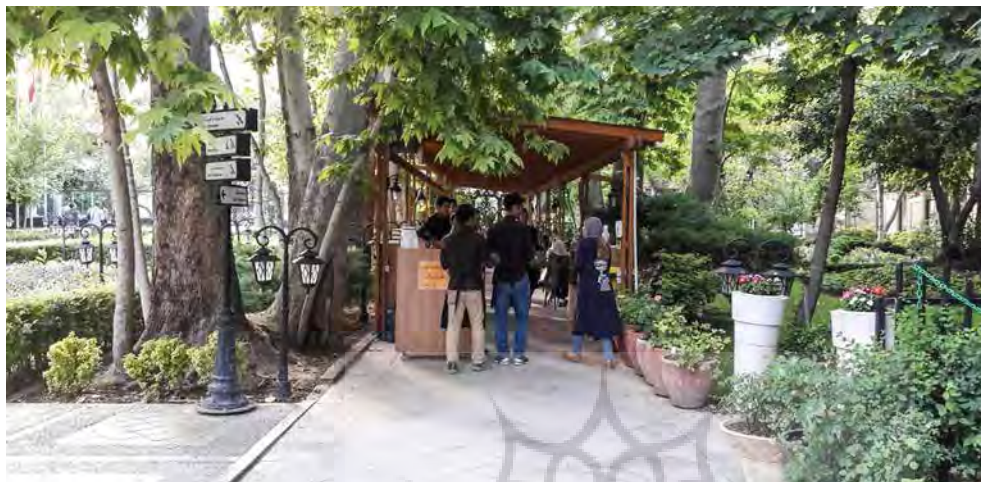
در پاسخ به اینکه چه چیز این مکان را دوست دارید، عده‌ای از احساس مثبتی که نسبت به کافه‌ها، دکوراسیون و شفافیت کافه‌ها داشته‌اند سخن گفته‌اند: «کافه ویونا بی‌نظیر است. چیدمان و دکوراسیون دوستانه‌ای دارد. دورتادورش شیشه‌ای است و می‌توانی ساعت‌ها آنجا بنشینی و همین‌طور که قهوه می‌نوشی به عمارت تاریخی، درختان زیبا و فواره‌ها خیره شوی. جایی را نمی‌شناسم که این‌طور باشد.»

۲.۴.۴. سبک خاص

هرچند باغ فردوس در جریان مرمت و احیا دچار تغییرات زیادی در کاربری و ظاهر آن شده است و نقدهای زیادی را در میان صاحب‌نظران دارد، همچنان در اذهان افراد به‌عنوان مکانی تاریخی شناخته می‌شود. لذا در پاسخ به «چیستی دوست‌داشتنی بودن مکان»، عده زیادی به عمارت قاجاری و باغ ایرانی آن اشاره کردند. مرد میان‌سالی توصیف قوی از معماری و سبک خاص این مکان بیان کرد: «من معماری عمارت را خیلی دوست دارم. سنتوری بالای عمارت، گچ‌بری بالای ستون‌هایش خیلی زیباست. کلاً بنای باشکوهی است مخصوصاً وقتی از دور به آن نگاه می‌کنم، یاد کاخ‌های زمان قاجاری می‌افتم. حوض و فواره‌هایش مثل فین کاشان است.»

احساسات مثبت مشارکت‌کنندگان به معماری الحاقی جدید به باغ فردوس نشان می‌دهد که این الحاقات نه تنها

موجب از بین رفتن تصویر ذهنی آن‌ها مبنی بر تاریخی بودن آن نشده، بلکه آن را تقویت نیز کرده است. به عبارتی، قرارگیری کافه‌های مدرن شفاف در کنار عمارت قاجاری موجب برجسته شدن قدمت بنا در ذهن افراد شده است.

تصویر ۶: بخشی از فضاهای مجموعه باغ فردوس

۵. بحث

تجارب انسانی در بستر مکان‌هایی رخ می‌دهند که مبنای زندگی روزمره انسان‌ها هستند. وقوع تجارب در مکان هم باعث خاطره‌انگیزی مکان وقوع خاطرات، چه مثبت و منفی، می‌شوند و هم در شکل‌گیری رابطه انسان و مکان‌ها اثر می‌گذارد. شکل‌گیری روابط پیچیده با مکان‌ها بر نوع تجاربی که در معنای مکان مشارکت دارند نیز تأثیر می‌گذارد. چنان‌که تعمیق این رابطه به‌زعم رلف، به درون‌بودگی رفتاری (توجه و درک آشنایی فرد با مکان)، درون‌بودگی عاطفی (تلاش برای همدلی با مکان، درک نمادها، معناهای مکان و هم‌ذات‌پنداری با رویدادهای مکان) و درنهایت درون‌بودگی وجودی (تعلق خاطر و احساس درک معنای مکان) می‌انجامد (Relph 1976, 51-54).

در پاسخ به پرسش «استفاده‌کنندگان فضای شهری چه مؤلفه‌هایی را در خلق معنای مکان تجربه می‌کنند»، تحلیل مصاحبه‌های مشارکت‌کنندگان در این پژوهش، امکان درک تجربه معنای را از فضای شهری تاریخی باغ فردوس در چهار بعد کلی تاریخ‌مندی، ارزش معماری، طبیعی بودن و تعاملات فرهنگی اجتماعی رخ داده در مکان، برای مشارکت‌کنندگان این پژوهش فراهم کرده است (تصویر ۵). تبیین تمایز و تشابهات یافته‌های این پژوهش با چارچوب معنایی گیبسون (۱۹۵۰) و مدل مهرانگیزی نسر (Nasar 1997) از طریق تشریح مدل برآمده از این پژوهش، امکان‌پذیر است. نتایج ارائه‌شده این مقاله ابعاد روابط فرد با مکان را به‌خصوص در شکل‌گیری بحث معنای، چه معنای صریح در سطح ارجاعی (طبیعی بودن، تعاملات اجتماعی فرهنگی) و چه در سطح انضمامی (معنای ضمنی) که در بُعد ارزش و در معنای تاریخ‌مندی و ارزش‌های معماری دلالت دارد، مشخص می‌کند (Morris 1971).

معنای انضمامی شده به فضای شهری باغ فردوس با سلسله معنایی‌ای که معنای پدیده را شامل معنای آنی (مبین ویژگی‌های آشکار کالبدی)، معنای کارکردی (ابزاری (سودمندی پدیده)، معنای ارزشی و عاطفی (ادراکات زیباشناختی) و معنای نشانه‌ای نمادین می‌دانند، مشابه است (Gibson 1950). در این سطح، معنای آنی در مدل به‌دست آمده در این پژوهش با حس طبیعی بودن، معنای کارکردی با تعاملات اجتماعی فرهنگی، معنای ارزشی عاطفی با ارزش‌مندی و اصالت معماری و در نهایت معنای نشانه‌ای نمادین باغ فردوس در بُعد تاریخ‌مندی آن معنا می‌یابد. از سوی دیگر، ابعاد به‌دست آمده از یافته‌های این پژوهش، با ابعاد مهرانگیزی^{۱۴} جک نسر (Nasar 1999, 2010)

قابل مقایسه است. جک نسر برای تعریف مهرانگیزی فضاهای شهری، پنج ویژگی اصلی مانند طبیعی بودن، گشودگی، نگهداری مناسب، اهمیت تاریخی و پیچیدگی و نظم برمی شمرد که این کیفیت‌ها به ذات مکان وابسته‌اند تا به ادراک بازدیدکننده. مدل این پژوهش با ابعاد مدل مهرانگیزی نسر در ابعاد «طبیعی بودن»، «اهمیت تاریخی»، «پیچیدگی - نظم» و «گشودگی و دل‌بازی» در قالب کیفیت معماری مجموعه مشابه است. تمایز بین این دو مدل، اهمیت تعاملات اجتماعی فرهنگی در درک معنای مکان باغ فردوس برای مشارکت‌کنندگان این پژوهش با بعد «مدیریت و تمیزی مجموعه»^{۱۵} است.

۱.۵. طبیعی بودن

اولین سطح برخورد مردم در مکان با ویژگی‌های طبیعی مکان در حضور درختان چندصدساله چنار و حضور آب و صدای طبیعت و حضور پرندگان در شاخ و برگ درختان ارزشمند باغ فردوس معنا یافته است. حس طبیعی بودن و سبزیگی مکان باغ فردوس اولین عامل تأثیرگذار در شکل‌گیری معنای آنی فضای شهری برای مشارکت‌کنندگان در فضا است. حضور غالب فضای سبز از طریق وجود درختان چنار، باغچه‌های بزرگ و حوض‌های آب، امکان به وجود آمدن چشم‌انداز طبیعی را در ادراک مشارکت‌کنندگان فراهم می‌کند که می‌تواند به بروز حس شیدایی^{۱۶} حاصل از درک طبیعت در افراد منتج شود (Russell 2012). خاصیت شفابخشی فضای سبز از طریق وجود مفاهیمی چون ادراک صدای طبیعت از طریق غنای حسی ناشی از حضور آب، صدای پرندگان و وزش باد، حس سبزیگی وجود درختان چنار، حضور حوض‌های سنتی با کاشی‌های آبی و تداعی جریان دائمی آب، باغچه‌های گل‌کاری شده و در نهایت چشم‌انداز و دل‌بازی فضای باغ فردوس با حضور باغ ایرانی، از طریق وجود پرسپکتیو خطی در ایرانی و تداعی آن از طریق حرکت آب و تداوم آن با حضور درختان چنار معنا می‌یابد. حضور طبیعی بودن و درک طبیعت در راستای معنای آنی فضای شهری فرد به دلیل ایجاد تمایز باغ فردوس به مثابه باغ ایرانی در بافت شهری متراکم منطقه ۱ تهران شده است که در سالیان اخیر در معرض ساخت‌وساز سریع قرار گرفته است. «معنای آنی طبیعی بودن باغ فردوس» متأثر از شکل کالبدی این فضای شهری و قرابت آن با معنای موجود در ذهن انسان ادراک می‌شود که مکانی کاملاً متمایز و متفاوت را که هویت و معنایی جدا از بستر قرارگیری می‌سازد، در خود مأوا دهد. ویژگی تمایز از ابزار سازنده معنا و هویت مکان است که صاحب‌نظران پیش‌تر نیز به آن اشاره کرده‌اند (Twigger-Ross and Uzell 1996, 207).

۲.۵. تعاملات اجتماعی فرهنگی

تبدیل شدن مکان باغ فردوس به موزه سینما به واسطه وجود سالن‌های نمایش فیلم و سالن‌های موزه مربوط به نگهداری ابزار و ادوات مربوط به صنعت فیلم و تاریخچه آن، طیف خاصی از مخاطب فرهنگی را به این فضای شهری می‌کشاند. به علاوه، حضور کتاب‌فروشی، غرفه‌های فروش صنایع‌دستی و کافه‌های متعدد، مبلمان شهری و محوطه‌آرایی جذاب باغ فردوس را به عنوان پاتوق فرهنگی اجتماعی در سطح منطقه ۱ شهری و حتی در سطح شهر تهران معروف ساخته است. شهرت این مکان به عنوان یک پاتوق فرهنگی اجتماعی که امکان حضور صمیمی و راحت قشر فرهنگی و به خصوص جوانان طالب هنر را در خود پذیرفته است، معنای کارکردی باغ فردوس به عنوان «پاتوق تعاملات اجتماعی» منجر می‌شود که علاوه بر هویت مکانی به هویت اجتماعی این مکان کمک می‌کند. این معنای کارکردی و هویت اجتماعی به ابعاد معنایی و هویتی فراتر از شاخصه‌های فردی در مکان مرتبط می‌شود که حتی می‌تواند جایگاه رویدادهای سیاسی اجتماعی فرهنگی خاصی را نیز در ایام بخصوص سال در خود مأوا دهد و امکان تجربه دنیای مشترک را در سطح فرافردی و اجتماعی به وجود آورد (Manzo 2003).

۳.۵. اصالت معماری

سبک ویژه معماری قاجاری عمارت باغ فردوس که یادآور معماری تاریخی ایران است، سقف شیب‌دار آن و الگوی معماری مختص شمیرانات، همراه با تعریف ورودی خاص آن، وجود محوطه‌آرایی به سبک باغ ایرانی و تعریف یک محور اصلی با حضور دائمی آب و فواره‌های جوشان و ردیف درختان، الگوی چهارباغ را در طراحی فضای باغ

فردوس تداعی می‌کند. عمارت اصلی به‌مثابه کوشک باغ ایرانی محل رویارویی آب و نور و انسان ایرانی است و خاطره و تمثیلی از بهشت را در ذهن انسان معاصر ایرانی بازنمایی می‌کند که امروزه در لابه‌لای ساختمان‌های بلندمرتبه، پرتراکم با کاربری‌ها و فعالیت‌های مدرن خیابان ولیعصر و حضور دائمی ترافیک مسیر ولیعصر از تقاطع پارک‌وی تا میدان تجریش فراموش شده است. هیاهوی دائمی خیابان ولیعصر در واحه باغ فردوس به بهشتی در شهر آشوب‌زده تبدیل می‌شود که در آن فضایی محصور و ایمن را به‌سان باغ ایرانی ماوا می‌دهد. در کنار معماری تاریخی باغ ایرانی و عمارت همراه با تزیینات تاریخی شامل گچ‌بری‌ها و کف‌سازی‌ها، حضور کافه‌های درون که با چوب و شیشه شفاف، رنگ و بوی معاصر را به نمایش گذاشته‌اند، یک گونه معماری متواضع در برابر سبک تاریخی معماری فضای شهری باغ فردوس به وجود می‌آورد که بر تمایز، تشخیص و در نتیجه هویت مکانی این عمارت می‌افزاید. حال و هوای مجموعه توانسته است به‌نوعی احساس آرامش و صمیمیت در مشارکت‌کنندگان منجر شود که هیچ‌گونه تعارضی را در ذهن افراد به‌عنوان فضای درون و بیرون ایجاد نمی‌کند و این صمیمیت مکان خود به عامل احساس تعلق افراد به مجموعه کمک می‌کند (Seamon 1996). احساس تعلق و صمیمیت در فضا خود در شکل‌گیری معنای ارزشی عاطفی اثرگذار بوده و در نهایت تعلق به مکان را به وجود می‌آورد.

۴.۵. تاریخ‌مندی

مطالعات نشان می‌دهد که مردم مکان‌هایی را انتخاب می‌کنند که یا اهمیت تاریخی دارند یا جزء محوطه‌های تاریخی محسوب می‌شوند (Nasar 1998). مشارکت‌کنندگان در فضای شهری باغ فردوس نیز حس تداعی گذشته و قدمت‌مندی را مبنای اصالت بنا دانسته‌اند. تداعی گذشته و تاریخ‌مندی نه‌تنها در معماری و محوطه‌آرایی عمارت باغ فردوس (معماری قاجاری و الگوی باغ ایرانی) نمود یافته است، بلکه اختصاص کاربری موزه و امکان نمایش فیلم از تاریخ فیلم‌سازی ایران در فضای داخل عمارت نیز به «تداعی حس گذشته» کمک می‌کند. از سوی دیگر، کهن‌الگوی باغ ایرانی و خصلت آیینی‌ای از تیلور عالم مثل در عالم ماده است (کربن ۱۳۹۲) که به‌کاربردن عناصر تاریخی مرمت در محوطه‌آرایی باغ فردوس در درک فضای تاریخی به غنای فضا می‌افزاید. حفظ اصالت تاریخی فضای باغ فردوس در مرمت آن، به تجربه معنای نمادین و ارزشی برای مشارکت‌کنندگان در پژوهش منجر شده است. حس تاریخ‌مندی حتی می‌تواند باعث شکل‌گیری هویت مکانی از طریق خلق حس مکان یا مفهوم تداوم در زندگی فردی و یا جمعی افراد شود که در نهایت به دل‌بستگی مکانی می‌انجامد (Gustafson 2001; Twigger, Ross and Uzzel 1996).

تصویر ۷: ابعاد معنای فضای شهری تاریخی باغ فردوس

نتیجه

یافته‌های این پژوهش مبتنی بر رویکرد کیفی و روش تحلیل محتوا چهار مفهوم «طبیعی بودن»، «تعاملات اجتماعی فرهنگی»، «اصالت معماری» و «تاریخ‌مندی» را در تجربه معنای مکان مؤثر دانسته است که امکان شکل‌گیری سطوح گوناگون معنای مکان از معنای آنی‌ابتدایی، معنای کارکردی‌ابزاری، معنای ارزشی‌عاطفی و در نهایت، معنای نشانه‌ای و نمادین را در مکان تحقق می‌بخشد و بر این اساس، به هویت مکانی و دل‌بستگی مکانی منجر می‌شود که در نهایت به‌عنوان مؤلفه‌های شکل‌گیری حس مکان در افراد خواهد بود. ابعاد چهارگانه مدل به‌دست‌آمده (تصویر ۷) از تجربه مخاطبان می‌تواند به‌عنوان ابزاری در دست طراحان و برنامه‌ریزان شهری، در آفرینش و ارتقای کیفیت معنایی فضاهای شهری امروز ایران که عمدتاً فاقد معنا هستند، کمک کرده و در نتیجه حس مکان را به‌عنوان محصول نهایی طراحی مکان‌های موفق منتج از معانی صریح و ضمنی فضای شهری، در طراحی فضاهای شهری و عمومی شهرهای ایرانی خلق نمایند. بر مبنای همه تحلیل‌های صورت‌گرفته، نتایج حاصل از بررسی چگونگی تجربه معنای مکان از دید مخاطبان بیانگر این است که هر یک از ابعاد معنای مکان از طریق یکی از ابعاد و عوامل ادراکی (ابعاد شخصی، اجتماعی و کالبدی) تجربه می‌شود و از طریق آن‌ها حس مکان در ذهن مخاطبان فضا نقش می‌بندد. بنابراین «معانی موجود در مکان» بر مبنای صریح بودن معنا و متأثر بودن از بُعد کالبدی، شامل «معانی آنی» مکان است که در سبک معماری و طبیعی بودن بروز می‌نماید. به‌علاوه، معانی موجود در ذهن انسان نیز بر مبنای ضمنی بودن و متأثر بودن از ابعاد شخصی و اجتماعی، شامل «معانی کارکردی، معانی ارزشی و معانی نمادین» است که به شکل حفظ عناصر تاریخی در طرح احیا و مرمت و توجه به تعاملات اجتماعی و فرهنگی فضاهای شهری بروز می‌کند.

قدردانی

این پژوهش با راهنمایی آقای دکتر گلکار، استاد دانشکده معماری و شهرسازی، در درس مبانی نظری ۲ انجام شده است.

پی‌نوشت‌ها

1. Place Meaning
2. Experience of Place
3. Sense of Place
4. Place-based Meanings
5. Distinction
6. Valuation
7. Continuity
8. Change
9. Content Analysis
۱۰. کدگذاری فرایندی تحلیلی است که طی آن داده‌ها مفهوم‌گذاری می‌شوند و به هم می‌پیوندند تا نظریه را شکل دهند.
11. Theoretical Saturation
12. Open Ended Questions
13. Semi-structured
14. Likeability
15. Ukeep
16. Fascinating

منابع

- استراوس، انسلم، و جولیت کرین. ۱۳۹۵. مبانی پژوهش کیفی: فنون و مراحل تولید نظریه زمینه‌ای. ترجمه ابراهیم افشار، تهران: نشر نی.
- جیحانی، حمیدرضا، و سمیرا منصوری. ۱۳۹۱. بازیابی ساختار فضایی و شکل باغ فردوس شمیران. نشریه مرمت، آثار و بافت های تاریخی، فرهنگ (۳): ۷۹-۹۴.
- کرین، هانری. ۱۳۹۲. انسان نورانی در تصوف ایرانی. ترجمه فرامرز جواهری‌نیا. تهران: گلپان.
- Altman, I., and Setha M. Low. 1992. *Human Behavior and Environment*, Vol. 12: Place Attachment. Plenum Press, NY.
- Bourdieu, Pierre. 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge University Press, Cambridge and New York.
- Canter, David. 1977. *The Psychology of Place*. St. Martin's Press, NY.
- Canter, David. 1988. *Action and place: An existential dialectic*. Aldershot: Avebury, 1-17.
- Gibson, James J. 1950. *The perception of the visual world*. Houghton Mifflin, Boston.
- Greider, T. and L. Garkovich. 1994. *Landscapes: The social construction of nature and the environment*. *Rural Sociology* 59, (1).
- Gustafson, Per. 2001. Meanings of place: Everyday experience and theoretical conceptualizations. *Journal of Environmental Psychology*. 21, 5-16.
- Hsieh, H.-F., and Shannon, S.E., 2005. Three approaches to qualitative content analysis. *Qualitative Health Research*, 15(9), 1277-1288.
- Lawton, M. Powell. 1982. *Competence, environmental press, and the adaptation of older people*. In: Lawton, M. P., Windley, P. G., Byerts, T. O. (Eds.), *Aging and the Environment*. Springer Publishing, New York, 33-59.
- Low, S. M., & Altman, I. 1992. *Place attachment: a conceptual inquiry*. In I. Altman, & S. M. Low (Eds.), *Place attachment* (pp. 1-12). New York: Plenum Press.
- Manzo, Lynne C. 2003. Beyond house and haven: Toward a revisioning of emotional relationships with places. *Journal of Environmental Psychology*. 23, 47-61.
- Manzo, Lynne C. 2005. For better or worse: Exploring multiple dimensions of place meaning. *Journal of Environmental Psychology*. 25, 67-86.
- Morris, Charles W. 1971. *Writings on the General Theory of Signs*, Mouton, Den Haag.
- Morse, Janice M. 1994. *Designing funded qualitative research*. Handbook of qualitative research. Thousand Oaks, CA: Sage, 220-235.
- Nasar, Jack L. 1997. *The Evaluative Image of the City*. Sage Publications.
- Nasar, Jack L. 1998. *The evaluative image of the city*. Sage Publications, the University of Michigan.
- Relph, Edward. 1976. *Place and Placelessness*. Pion, London.
- Relph, Edward. 1997. *Sense of Place in Ten Geographical Ideas that Have Changed the World*. Rutgers University Press.
- Russell, Keith C. 2012. *The therapeutic use of nature*. In S. Clayton (Ed.), *The Oxford hand book of environmental and conservation psychology* New York, NY: Oxford University Press. 428-445 .

- Seamon, David. 1996. A singular impact. *Environmental and Architectural Phenomenology Newsletter*, 7(3), 5-8.
- Shamai, Shmuel. 1991. *Sense of place: an empirical Measurement*. Israel, *geoforum*, Vol. 22, 347-358.
- Stedman, Richard C. 2003. Is it really just a social construction? The contribution of the physical environment to sense of place. *Society and Natural Resources*. 16,671-685
- Steele, F. 1981. *The sense of place*. CBI Publishing Company, Inc.
- Stewart, W. 2008. *Place meanings in stories of lived experience*. Vols. General Technical Report PNW-GTR-744, p. 92. In L. E. Kruger, T. E. Hall, & M. C. Stiefel (Eds.), *Understanding concepts of place in recreation research and management*. Portland, OR: US Department of Agriculture, Forest Service, Pacific Northwest Research Station.
- Stokols, Daniel. 1981. Group place transactions: some neglected issues in psychological research on settings. *Lawrence Erlbaum, Hillsdale, NJ*, 393-415.
- Stokowski, Patricia A. 2002. Languages of place and discourses of power: constructing new senses of place. *Journal of Leisure Research*. 34 (4), 368-382.
- Tuan, Y. 1977. *Space and place: The perspective of experience*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Twigger-Ross, C. L., and Uzzell, D. L., 1996. Place and identity processes. *Journal of Environmental Psychology*. 16, 205-220.
- Williams, Allison. 1999. *Therapeutic Landscapes: The Dynamic between Place and Wellness*. University Press of America, Lanham, MD, 1-11.

مطالعات معماری ایران
دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۱۳ - بهار و تابستان ۹۷